

OQÍW PROCESSINDE OQÍWSHÍLARDÍN SÓZ BAYLÍǴÍN ARTTÍRÍW

Tuzikenova Juldızay Amantaevna

Ájiniyaz atındaǵı NMPI, 3-basqısh tayanısh doktoranti

tuzikenovajuldizay@gmail.com

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15079656>

Annotaciya: *Bul maqalamızda baslawısh klass oqıw sabaqlarında tekstti oqıp túsiniw arqalı ańlanatuǵın sózler hám sóz mánilerininiń túsindiriliwi, olar beretuǵın uǵımnıń qanday formalarda sawleleniwi, sonday aq, tanıs, biytanıw sózler ústinde islew haqqında sóz baradı.*

Tayanısh túsiniwler: *sóz, sóylew iskerligi, oqıw, aktiv hám passiv sózler, tanıs hám biyatın sózler.*

Bilim beriw sistemasında, baslawısh klasslarda ana tili hám oqıw sawatlılıǵı oqıw pániniń engizilgenligi múnásibeti menen sóz baylıǵın arttırıw ústindegi jumıslar grammatikalıq-orfografiyalıq shınıǵıwları orınlaw procesinen emes, al tekstti oqıw menen baylanıslı sózlik jumısınan baslanadı.

Tekstti oqıwdan aldın, oqıw procesinde hám oqıwdan keyin sózlik jumısı bolıwı kerek. Ózbek klaslar ushın arnalǵan 1-klass "Ana tili hám oqıw sawatlılıǵı" sabaqlıǵına jazılǵan metodikalıq qollanbada oqıw procesin tómendegi izbe-izlikte shólkemlestiriwdi usınıs etedi: [2; 12]

“Hoshimjonning oilasi” tekstinde oqıwshılardıń ózleri oqıwlarına imkan beriledi. Dáslep ishinen oqıw alıwları ushın waqıt beriw, keyin bir yamasa eki gápti dawıs shıǵarıp oqıwın soraw maqsetke muwapıq.

DÍQQAT! Eger oqıwshı qanday da bir sózdi oqıy almay atırǵan bolsa, sol sóz onıń leksikasında joqlıǵın, bunıń jazba yaki awızeki formasına birinshi márte dus kelip atırǵanlıǵın ańlatadı. Oqıwshılar tekst oqıw atırǵan waqıtta sol nársege itibar beriw kerek.

Tekstti hámme oqıw bolǵannan són, tómendegi sorawlar beriledi:

1. Hoshimjonniń shańaraǵında kimler bar?
2. Ata-anasınıń kásibi ne?
3. Hoshim demesten, Hoshimjon desek ne ózgeredi?
4. Oyshaxonniń shańaraqtaǵı wazıypası ne?
5. Nege Donoxonnan shıpkerek shıqpaydı eken?

Belgili bolǵanday, tekstti oqıw procesinde

“DÍQQAT!” dep oqıtıwshınıń itibarın qaratıw maqsetinde keltirilgen eskertiw sózlik jumısına túrtki bolıp xızmet qıla aladı: metodikalıq ilaj kóriw tolıǵı menen muǵallimniń óz ıqtıyarına tapsırılǵan.

1-klass «Ana tili hám oqıw sawatlılıǵı» sabaqlıǵı boyınsha jaratılǵan metodikalıq qollanbada [2; 7] keltirilgendey, ana tili páninen “Milliy oqıw” baǵdarlamasında oqıp túsiniw boyınsha belgilengen 13 qánigelik talabı arasında 2 ewi ǵana sózlik jumısı menen baylanıslı: MOB.ATOS.1.OT. 3 jeke yáki tekst quramında kelgen klass dárejesine say sózler hám de dizbeklerdi (tanıs, biytanıs) durıs oqıy aladı; MOB.ATOS.1.OT. 5 klass dárejesine say teksttegi biytanıs sózler mánisin anıqlaw ushın sózlikten (sabaqlıq sońındaǵı yáki balalar ushın shıǵarılǵan basqa) paydalana aladı;

Ádette, oqıwdan aldın teksttiń tiykarǵı mazmunına tiyisli biytanıs sózler túsindiriledi. Tikkeley oqıw procesinde qosımsha tárizde kontekst járdeminde túsiniw ańlaw imkaniyatı bolmaǵan sózlerge túsiniw berip ótıledi. Ekstralingvistikalıq hám lingvistikalıq faktorlardı ózinde jámlegen kontekstlerde qollanılǵan ayırım biytanıs sózlerdiń qanshelli ańlanganı tekst oqılǵan waqıtta keyingi jumıslarǵa qaldırıladı. Basqasha aytqanda, belsendi sóylew tiline alıp kiriletuǵın sózler menen kóbirek islense, al, ol toparǵa kirmeytuǵınlarına uzaq toqtap otırılmaydı. Teksttiń mazmunın túsiniwge kesent bermeytuǵın ayırım sózler keyingi basqıshqa qaldırılıwı, olar qolaylı kontekstte qollanılǵanda túsiniw ańlanıwı múmkin.

Biytanıs sózler passiv sózler toparına kirse, ol sózlerdi bekkemlew: ózlestiriw, sóz dizbegi hám gápler dúziw, sóylew tilinde qollaw talap etiletuǵın shınıǵıwlar orınlanbaydı. Sózdiń, tiykarınan, sózlik mánisi tekst quramında oqıp ańlansa, sonıń ózi jeterli esaplanadı.

Tekst, ondaǵı gáplerdiń mazmunın durıs túsiniwge geyde kóp mánili yamasa awıspalı mánili bolǵan negizi aktiv sóz de tásin tiygiziwi múmkin. Óz mánisinde tanılǵan sóz tekste awıspalı mánide kelgen bolsa, sol mánide ol aktiv yamasa passiv boladı. Oqıwshı ol yamasa bul sóz dáslepki mánisinen basqa mánide qollanılǵanlıǵın oyınan ótkeriwi múmkin, biraq bunday jaǵdaylarda sózdiń sózlik mánisi biraz ózgeredi. Ózgergen máni bildiretuǵın uǵımında da ózgeriw júz beredi, jańa uǵımǵa iye boladı. Bir sózdiń ol ańlatqan predmetke sáykes sıpatı menen pútkilley basqa narse-buyım, shaxstıń atalıwı da balanı hayran qaldırıwı múmkin, biraq sol jol menen obraz jaratılıp atırǵanı óz-ózinen sol mánige tiyisli basqa uǵım qalıplestirmewi anıq.

Tekste abstrakt mánili sózler geyde gáptege pikirdi ańlaw qıyınshılıǵın keltirip shıǵaradı, sóylewde aktiv bolǵan sóz passivke aylanıwı múmkin. Abstrakt mánili sózlerdi kórgizbelilik tiykarında ańlatıwdıń derlik imkaniyatı joqlıǵınan olardı túsindiriwde negizgi semantizaciya usıllarınan biri – semantikalıq anıqlawdan paydalanıw usınıs etiledi. Ásirese, eger túsindirilip atırǵan sózde ishki dúzilis forması bolmasa, yaǵnıy bul ápiwayı sóz túbir sóz bolsa, bul usıdan paydalanıw jaqsı nátiyje

beredi. Eger túsindiriliş atırǵan sózde ishki dúzilis bar bolsa, yaǵnıy sóz dórendi sóz bolsa, strukturalıq-semantikalıq semantizaciya usılınan paydalanıladı. Mısalı, kishipeyilik, erkinlik sıyaqlı sózler sol usılda túsindiriliwi múmkin.

Oqıwshılardıǵa óz betinshe túrde úyrenilgen teksttiń hámme sózleri de túsiniikli bolabermeydi, sol sebepli de klastan tıs úyreniletuǵın kórkem-ádebiy derekler ushın arnawlı dápterlerge sózlerdiń túsindiriliwin jazdırıp barıw zárúr boladı.

Passiv sózler quramalıraq bolsa, onıń mánisin túsindiriw barısında ayıtlıwı ústinde de islew kerek boladı. Dúzilisi quramalı sózlerdiń buwıńǵa bólip oqılıwın shınıqtırıw paydalı boladı. Oqıtıwshınıń dúzilisi quramalı sózlerdi aldınnan taxtaǵa yamasa kespe qaǵazlardı buwınlardı bólip jazıp qoyıp, oqıwshılardıǵa dawıs shıǵartıp birgelikte oqıtıwı jaqsı nátiyje beredi.

Oqıwshılardıǵa tekste ushıraǵan biytanıw sózlerdi oylap alıwı, eslew, ańlaw ushın imkan beriw maqsetinde awızeki sóylew tili tempine tuwrı keletuǵın oqıw tezligin tańlaw, yaǵnıy ortasha (normal) tezlikte oqıwı lazım. Sebebi, júdá tez oqıw da, júdá áste oqıw da tekst mazmunın durıs túsiniwdi, onı ózlestiriwdi qıyınlastıradı [1; 76]. Sózsiz, ayırım sózlerdi, ásirese, siyrek ushırasıp turatuǵın passiv sózlerdi sózlikten qarap yaqı oqıtıwshıdan sorap alıwı múmkin. Bunday jumıs orınlanbasa, tekst mazmunı tolıqlay túsiniilmesten qalıp ketiwı múmkin.

Turmısta adam kópshilik materiallardı dawıs shıǵarıp oqımastan, kóz juwırtıp (vizual) ótedi. Vizual qabıllaw processı tómendegi derekler menen baylanıslı túrde ótedi: hár qıylı janrdıǵı kitaplardı, túrli oqıw pánlerine tiyisli sabaqlıq materialların, gazeta hám jurnallardı oqıw, sońında túsindirmesi keltirilgen súwretlerdi tamashalaw hám b. Bunda jańa (biytanıw) sózdiń ayıtlıwı úyrenilmeydi.

Tekstti oqıw processinde ondaǵı biytanıw sózlerdi tez (mazmunın túsiniwge kesent etpeytuǵın etip) túsindiriw maqsetinde bazıda túsindiriw maqsetinde tanıw sinonim yaqı antonim sózdi kórsetiwdiń ózi jetkilikli boladı. Mısalı, ırısqa sózi [3; 98] nesiybe mánisin beredi. Jay sózi úy mánisin bildiredi. Demek, eki jaǵdayda da “ırısqa-nesiybe” sózler óz ara sinonim bolıp bir-birin túsindirip kelse, “jay” sózi atlıq mánide kelip “úy” degen mánini sinonimlik jaqtan hám bir tárepten bir-birine antonim mánide qısqasha túsiniw beriledi. Hár bir tilde bunday imkaniyatlar kóp. Basqasha etip aytqanda, sóz mánisin ańlatıwda bul túrdegi usıl keń qollanıladı.

Oqıwshı sóz mánisin túsiniw ushın onıń túsindirmesi menen tanıswı zárúr boladı. Oqıw processinde tekst sońında túsindirmesi keltirilgen sózlerden basqa sózlerdi bu usılda eslewdiń kóp waqıt imkanı bolmaydı. Eger biytanıw sózler túsindirme sózligi tekstti oqıwdan aldın berilgen hám túsindirilgen bolsa, tekstti oqıw processinde jańa sóz qatnasqan gápti anıqlaw hám qol kóterip ayıw talap etiledi.

Sonı da esletip ótiw kerek, oqıwshılarda sabaqlıq strukturasına kirgen tekst sońındaǵı túsindirme sózliklerinen, bet sońındaǵı túsindirmelerden, jeke baspadan shıǵartılǵan kishi túsindirme sózliklerden paydalanıw kónlikpesi hám uqıplılıqların qalıplestiriw maqsetke muwapıq.

Ana tili pánin oqıtıw metodikasında hám ámeliyatında oqıwshılar jańa sózler ushın dápter júritiwinde eki túrli jol bar ekenligin izertlew processinde anıqladıq. Bul haqqında ótkerilgen eksperimentler Nókis qalası, Xorezm hám Nawayı wálayatındaǵı mekteplerde jaqsı nátiyje berdi.

Juwmaqlap aytqanda, teskti oqıw mazmunın durıs hám tolıq túsiniwdi támiyinlew maqsetinde oqıwdan aldın, oqıw processinde hám onnan keyin orınlanatuǵın sózlik jumıslarınan tısqarı, sóz mánileri menen baylanıslı jáne basqa bir qatar jumıslardı ámelge asırıw lazım.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. Ona tili o‘qitish metodikasi (Boshlang‘ich ta‘lim fakulteti talabalari uchun darslik): [K. Qosimova], S.Matchonov, X. G‘ulomova, Sh. Yo‘ldosheva, Sh. Sariyev. — T.: “NOSHIR”, - 2009. (352 b.)
2. Ona tili va o‘qish savodxonligi 1-sinf. Metodik qo‘llanma [Matn]: o‘qituvchilari uchun metodik qo‘llanma / I.A.Azimova, K.Mavlonova, S.Quronov, Sh.Tursun, N.Hakimova, H.Baxtiyorova. – Toshkent: Respublika ta‘lim markazi, 2021.
3. М.Қалендеров. Қарақалпақ тили синонимлериниң қысқаша сөзлиги. Нөкис, «Қарақалпақстан» 1990. 172 бет.